

गूढ, वीर आणि करुणा

डॉ. नी. र. वऱ्हाडपांडे

गूढवादी काव्य कोणत्या रसात बसते?

रवींद्रनाथ ठाकूरांच्या काही कविता या दृष्टीने परिक्षित्यास हे कळेल. कारण काव्यप्रांतातील गूढवादी संप्रदायाचे आचार्य म्हणून ठाकूरबाबू प्रसिध्द होते व गूढवादी काव्य परंपरागत काव्यकल्पनेत बसत नाही असे काही लोकांना वाटते. तेव्हा या प्रकारच्या काव्यात देखील रसांचे अस्तित्व कसे सापडले हे दाखविल्याने रसतत्त्वाला जास्त पुष्टी मिळेल. सध्या परीक्षणासाठी गीतांजलीतील क्रमांक चारची कविता घेऊ. या कवितेत कवी आपल्या प्रेमविषयाला उद्देशून म्हणतो; 'तुझ्या प्रेमाचा स्पर्श मला होत असल्यामुळे त्याला साजेसे माझे हृदय शक्य तितके निर्मळ करण्याचा मी प्रयत्न करीन, असत्याला शक्य तितके टाळीन, कारण तुझ्यामुळेच सत्याचा प्रकाश माझ्या हृदयात प्रकाशला आहे. आपल्या हृदयातून सर्व दुरितांना घालविण्याचा व सदा प्रेमाची बाग तेथे फुलविण्याचा प्रयत्न करीन. कारण तुझ्यासारख्या पावित्र्याची वसती तेथे आहे. तिला त्या दुरितांचा विटाळ होणार नाही. आणि माझ्या सर्व क्रियांत तुझेच प्रतिबिंब पडेल असा प्रयत्न मी करीन. कारण माझ्या सर्व कर्मांची प्रेरक शक्ती तूच आहेस.'

या गीतात व्यक्तविलेले प्रेम वर सांगितलेल्या अमक्याच एका रसात निश्चितपणे टाकता येणार नाही. पण साधारणपणे भक्तिरसात त्याचा समावेश करण्यास हरकत नाही. कारण हे ईश्वराला उद्देशून आहे. त्यात अंतिम सत्याविषयीची तळमळ प्रतीत होत आहे. शेवटच्या वाक्यात तर स्पष्टपणे प्रेमविषयक व्यक्तीशी एकरूप होण्याची इच्छा प्रकटविली आहे. शिवाय या प्रेमभावनेत पावित्र्य हा गुण आकर्षणाला कारण असल्यामुळे, थोडा आदराचाही अंश आहेच. यापूर्वी सांगितल्याप्रमाणे आदरात भीतीही येतेच. ही भीती देखील मी माझ्या हृदयात पापवासनेला जागा देणार नाही कारण तिच्यामुळे तुझ्या पावित्र्याला विटाळ होईल, या वाक्यात थोडीशी चमकून जाते.

पण या सर्व सूक्ष्म भावना या गीतात जरी असल्या तरी प्रेमाचे जे एक अनन्य स्वरूप त्यात चित्रित आहे. त्याचा विचार करावयाचा आहे. आणि ते म्हणजे प्रेमविषयक व्यक्ती किंवा वस्तू इतर सर्व वस्तूंहून वा व्यक्तीहून श्रेष्ठ समजणे. याला आदर्शिकरण असे म्हणतात. दुष्यंताने शकुंतलेला पाहिले

तेव्हा तिच्यापुढे त्याला इतर सर्व स्त्रिया तुच्छ वाटल्या, प्रेमळ आईला आपले पोर शेंबडे जरी असले तरी 'छंबकड्यावरून या माझ्या, ओवाळुनि टाकिन सकला' असेच वाटत असते. तुकारामाला पंढरीच्या विठोबाची सौंदर्याबद्दल प्रसिध्द नसलेली मूर्ति 'सुंदर ते ध्यान उभे विटेवरी' अशीच वर्णावीशी वाटली. या उदाहरणांवरून कधी माणूस आपल्या प्रेमविषयाला सर्वश्रेष्ठ अशा पदावर चढवू पहातो हे दिसून येईल. निःश्रेयस किंवा आत्म्याच्या पूर्ण विकासाची स्थिती म्हणजे पूर्ण समाधान. या पूर्ण विकासाचा ध्यास माणसाला लागला म्हणजे तो अपूर्ण अशा जागेत पूर्ण वस्तूचे चित्र पाहात असतो. उर्वशीच्या प्राप्तीसाठी वेड्या झालेल्या पुरूख्याला ज्याप्रमाणे हंस, लता, मेघ वगैरे सर्व जड जीवांना तिची माहिती असेल असे वाटले व त्यांना तो ती कुठे गेली हे विचारीत सुटला, त्याप्रमाणे आत्मविकासाची तळमळ लागलेल्या कवीला सर्वत्र पूर्ण विकसित स्थितीचे चित्र दिसते. पूर्णत्व प्राप्त करून घेण्याची ही अनिवार तळमळच गूढवादी काव्याच्या मुळाशी असते. अशी तळमळ असणाऱ्या कवीला प्रेमविषयात पूर्णत्व दिसू लागते. पण पूर्णत्वाचे ध्येयच फार गूढ व अनाकलनीय असल्यामुळे त्याची त्या विषयीची तळमळ देखील गूढ व अनाकलनीय होते. गूढ म्हणजे ज्यात काही खोल अर्थ भरला असून तो सहजासहजी कळू शकत नाही ते. गूढशोधक कवीच्या भावना ही अशाच असतात व म्हणून त्यांना व्यक्तविणारे काव्य गूढ म्हणविले जाते. पूर्णत्व पावण्याची इच्छा हे गूढ काव्याचे उमगस्थान आहे. पण पूर्ण होण्याचा मार्ग म्हणजे प्रेमाची भावना अधिक व्यापक करणे हाच असल्यामुळे, गूढ काव्य देखील प्रेमभावनेतूनच उद्रवते. किंबहुना अमुक एका गोष्टीची इच्छा असणे याचाच अर्थ त्यावर कधी कधी ते प्रेम तात्पुरते असले तरी प्रेम असणे असा असल्यामुळे व गूढवादी काव्य पूर्णत्वाच्या इच्छेतूनच उत्पन्न होत असल्यामुळे, त्याला देखील प्रेयान् रसात ढकलण्यास काही हरकत नाही.

वीरत्वाची अंगे

याप्रमाणे स्पष्टपणे प्रेमरूपी भावनेतून उत्पन्न होणाऱ्या वरील रसांचे विवेचन संपले. आता यापुढे प्रेमभावनेतूनच उपजलेल्या पण स्वरूपतः तिच्यापासून बऱ्याच अंशाने भिन्न

असलेल्या अशा वीर-करूणादि रसांचा विचार करू. वीररसाचा विचार करताना वीरवृत्ती किंवा वीरत्व या शब्दांनी साधारणतः काय विवक्षित असते हे चिकित्सिल्यास वीरत्व म्हणजे उत्साह व निर्भयता होय हे लक्षात येईल. रणांगणावर लढणाऱ्या शिपायांना आपण शूर म्हणतो, कारण ते मरणाला भीत नाहीत, पित्याचे शब्द खोटे पडू नयेत म्हणून वनवास पत्करणाऱ्या रामाला आपण शूर म्हणतो, कारण तो आपत्तींना भ्याला नाही, समाजसुधारणा करताना मोठ्या वैभवाची पर्वा न करता अठरा विश्वे दारिद्र्यात दिवस काढून लोकसेवा करणाऱ्या आगरकरांना आपण शूर म्हणतो, कारण ते दारिद्र्याला भ्याले नाहीत. तेव्हा निर्भयता हे वीरवृत्तीचे पहिले अंग आहे. आता, एखादेवेळी तरवार सफाईने फेरता येणाऱ्या माणसाला आपण शूर म्हणतो ही गोष्ट खरी, पण तरवारीचा निर्भयतेच्या कृत्याशी निकटचा संबंध येत असल्यामुळेच आपण तसे म्हणतो हे लक्षात ठेवले पाहिजे. वस्तुतः तरवार फेरता येणे ही एक कला आहे एवढेच. नुसते तरवारीचे हात कौशल्याने करता आले म्हणजे माणूस शूर होत नाही. तालिमखान्यात मोठ्या चतुराईने तरवार खेळणारा जर प्रत्यक्ष रणांगणावरून मरणाच्या भीतीने पळून जाऊ लागला तर त्याला कुणी शूर म्हणणार नाही. खाटिक आपल्या सुन्याचे वार, एखादा वीर आपल्या खंजिराचे वार जितक्या बिनचूकपणे मारणार नाही, तितक्या बिनचूकपणे मारीत असेल, पण त्याचे बकऱ्या कापण्याचे कृत्य त्याच्या निर्भयतेचे मुळीच निदर्शक नसल्यामुळे त्याला वीर म्हणता येत नाही.

वीरवृत्ती केवळ रणांगणावरच दिसते असे नाही. 'मऊ मेणाहूनि आम्ही विष्णूदास, कठिण वज्रसी भेंदू ऐसे' असे अभिमानाने उद्गारणारा देखील वीरवृत्तीचा पुतळा भासतो. 'मला तोफेच्या तोंडी घा पण तुम्हाला देहांत प्रायश्चिताशिवाय दुसरे प्रायश्चित्त नाही असेच मी म्हणत रहाणार.' असे प्रत्यक्ष पेशव्याला बजावणारा रामशास्त्री देखील आपल्या मनात उत्साह व वीरवृत्ती संचरवितो व रंगभूमीवर व्यसनी नवऱ्यावरही प्रेम ठेवून त्याच्यासाठी वाटेल त्या हालअपेष्टा प्राणपणाने सोसणारी सिंधूसुद्धा आपल्याला वीरत्वाची मूर्ती वाटते. कारण या तिन्ही उदाहरणांत निष्ठेचा उत्साह व निर्भयपणा स्पष्ट दिसून येतो.

वीरवृत्तीला निर्भयता हा गुण आवश्यक असला तरी नुसत्या निर्भयपणाला वीरत्वाची पदवी देता येणार नाही. भिंतीवर डोके आपटून भिंत फोडण्याचा प्रयत्न करण्याला निर्भयपणा

लागतो पण असे कारणान्याला निर्बुध्द म्हणतात, वीर म्हणत नाहीत. जो निर्भयपणे शत्रूवर वा संकटावर मात करण्यास आवश्यक व साहाय्यकर असतो त्याचाच समावेश वीरवृत्तीत होऊ शकतो. अर्थात विवेक हा वीरत्वाचा दुसरा पैलू आहे, अनावश्यक व निरर्थक निर्भयपणा हा मूर्खपणा आहे, वीरत्व नव्हे. वीरत्वाचा तिसरा सारभूत गुण म्हणजे उत्साह होय. अमुक एक गोष्ट करावीशी अशी अदम्य इच्छा होणे याचेच नाव उत्साह. उत्साहाची मनोवृत्ती हीच वीररसाची स्थायी मनोवृत्ती आहे असे प्राचीन साहित्यशास्त्रकार मानत आणि ते योग्यही आहे. प्रतापसिंहाच्या आयुष्यातील वीर रसपूर्ण प्रसंग म्हणजे देशसेवा करण्याबद्दल त्याला जी अदम्य इच्छा होती अर्थात् देशसेवेचा त्याला जो उत्साह वाटत होता त्याचेच निदर्शक नाहीत काय? रामाच्या चारित्र्यातील वीरवृत्ती म्हणजे सत्यनिष्ठ आचरण करण्याची त्याला जी तळमळ होती तिचीच निदर्शक नाही काय? तेव्हा अमुक एका तऱ्हेनेच वागण्याची अदम्य इच्छा असल्याशिवाय वीरवृत्ती निर्माण होऊ शकत नाही हे स्पष्ट आहे. आता ही इच्छा कशी उत्पन्न होते हे पाहू गेले असताना चटकन असे प्रतीत होईल की, एका विशिष्ट गोष्टीवर माणसाचे प्रेम असल्यामुळेच, एका विशिष्ट तऱ्हेने वागण्याची प्रवृत्ती त्याला होते. प्रतापसिंहांचे आपल्या देशावर निरतिशय प्रेम असल्यामुळेच देशाची मानहानी होणार नाही अशाच तऱ्हेने वागण्याचा त्याचा बाणा होता व रामाचे सत्यावर अतिशय प्रेम असल्यामुळेच सत्याला न सोडण्याची त्याची प्रतिज्ञा होती. तेव्हा वीरत्वाची भावना देखील प्रेमापासूनच उत्पन्न होत असली पाहिजे, कारण तिची मूलभूत जी उत्साहाची भावना ती प्रेमातूनच उद्रवते.

वीरसामध्ये द्वेषाची भावनाही अनुस्यूत असते. मानसिंगासारख्या देशद्रोही माणसाचा प्रतापसिंहाला जो द्वेष वाटत होता तोच त्याच्या वीरवृत्तीला तेज चढविण्यास कारणीभूत झाला. रावणाबद्दल वाचकाला वाटणारा द्वेष रामासारख्या सच्छील व सच्चरित पुरुषाने केलेल्या त्याच्या वैरात रंग भरण्यास कारणीभूत होतो.

आता ज्याप्रमाणे प्रेयान् रसाचे भाग पाडले तसेच वीररसाचेही पडतात की काय हे पाहिले पाहिजे. प्रेयान् रसाप्रमाणेच जर वीररसाच्या विषयानुसार त्याचे विभाग पाडू लागलो तर ते कधीच संपणार नाहीत. कारण देशभक्ताचे शौर्य नेपोलियनसारख्या जगजेत्याचे शौर्य, अल्लाउद्दीनसारख्या सुलतानाचे शौर्य इत्यादि अनेक प्रकार त्यामुळे संभवतील.

(पान २२ पहा)

(पान १५ वरून ... गूढ, वीर आणि करूणा)

शिवाय प्रेमाच्या भावनेसारखी वीररसाची भावना विषय बदलल्याने फारशी बदलत नाही. प्रतिस्पर्धी परकीय असो व स्वकीय असो, आस असो वा शत्रु असो, त्याच्याशी संग्राम करताना भावना सारखीच राहिल. पण ठोकळ मानाने पाहिले असता प्रहारशील वीर व सहनशील वीर असे वीररसाचे दोन भाग पाडता येतील. प्रत्यक्ष रणांगणावरील वीररस हा प्रहारशील असतो. म्हणजे शत्रूवर प्रत्यक्ष हल्ला करण्याची वृत्ती त्यात असते. पण मारण्याप्रमाणेच वीराला मरण्याचीही तयारी ठेवावी लागत असल्यामुळे निर्भयता येथेही आवश्यक आहे व म्हणून ही वृत्ती वीरत्वाच्या पदवीला पात्र होते.

सर्व आयुष्य हालअपेष्टांत भोगणाऱ्या समाजसुधारकाची वीरवृत्ती याप्रमाणे प्रहारशील नसून सहनशील असते. तो दुसऱ्यावर किती प्रहार करतो किंवा आपल्या 'सुधारणेच्या लढाया' लढविण्यात किती कौशल्य दाखवितो यावर त्याची वीरवृत्ती मापली जात नसून, हाल सोसण्यात तो किती तग धरतो हीच त्याची कसोटी आहे. म्हणजे सहनशील वीरवृत्ती ही आंतर असून प्रहारशील वीरवृत्ती हे तिचे बाह्यरूप आहे. म. गांधींच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे प्रहारशील वीरवृत्ती हा प्रतिकार व सहनशील वीरवृत्ती हा सत्याग्रह! सत्याग्रहात सत्याग्रहाची सत्यनिष्ठा पारखली जाते. पण प्रतिकारात प्रतिकारकाचे युद्धकौशल्यच प्रामुख्याने नजरेत भरते. सत्याग्रहात तो किती वार सहन करू शकतो हे पाहिले जाते. आणि प्रतिकारात तो किती जोराने वार करू शकतो हे पाहिले जाते. प्रतिकारात प्रत्यक्ष क्रिया महत्वाची असते तर सत्याग्रहात मनोवृत्ती महत्वाची असते. एकच प्याल्यातील सिंधूची वीरवृत्ती म्हणजे सत्याग्रहाची वीरवृत्ती आहे व 'हिसा हरपला' मधील तानाजीची वीरवृत्ती म्हणजेच प्रतिकारकाची, योद्ध्याची वीरवृत्ती आहे. प्रतिकारात बऱ्याच वेळा द्वेष हा प्रेरक असतो. तर सत्याग्रहात नेहमी प्रेम हेच प्रेरक असते. तर याप्रमाणे सहनशील वीरवृत्ती व प्रहारशील वीरवृत्ती असे दोन भाव व त्याला संवादी असलेले मनोवीर व क्रियावीर हे दोन रस मानले पाहिजेत. प्रत्यक्ष युद्धाचा देखावा हा क्रियावीर हे दोन रस मानले पाहिजेत. प्रत्यक्ष युद्धाचा देखावा व क्रियावीर रस उत्पादविणारा आहे व वीराची नुसती मनोवृत्ती चित्रिणारा देखावा हा मनोवीर रस उत्पादविणारा आहे.

करूणा रसः

वीरसानंतरचा प्रमुख रस करूणा होय. हाही रस वर

होतो. पण एकाच मातीपासून निरनिराळ्या प्रकारच्या वस्तू निर्माण होण्यास ज्याप्रमाणे त्या मातीवर निरनिराळे संस्कार निरनिराळ्या परिस्थितीत घडावे लागतात, त्याचप्रमाणे प्रेम या मूलभूत भावनेला इतर अनेक भावनांचे स्वरूप येण्याला निरनिराळी परिस्थिती व निरनिराळे संस्कारच जबाबदार असतात. करूणा भावना मनात उपजण्यास ज्या व्यक्तीबद्दल अनुकंपा वाटावयाची त्या व्यक्तीबद्दल प्रेम, निदान सहानुभूती तरी पाहिजे हे स्पष्ट आहे. आपण ज्याचा द्वेष करतो त्याच्यावर वाटेल तसे दुर्धर प्रसंग गुदरले तरी आपल्याला वाईट वाटत नाही. यावरून करूणेच्या मुळाशी अत्यंत अविकसित अवस्थेतले का होईना, पण प्रेम पहिले हे दिसून येते. 'एकच प्याला' नाटकाचा शेवट दुःखमय आहे असे आपण म्हणतो याचे कारण हेच की, ज्यांच्या आयुष्याची वाताहात त्यात चित्रिलेली आहे त्या सुधाकराबद्दल व सिंधूबद्दल आपल्याला सहानुभूती वाटते. पण नुसती सहानुभूती असून भागत नाही. जे प्रसंग खुद्द आपल्यावर आले असताना आपल्याला दुःखदायक वाटतील तसले प्रसंग सहानुभूतिविषयक व्यक्तीवर गुदरले पाहिजेत तरच ते वाचकांच्या मनात दुःखाची भावना उत्पादवू शकतील.

पण एवढ्याने देखील भागावयाचे नाही. प्रतापसिंहाच्या व शिवाजीच्या आयुष्यात देखील असे अनेक प्रसंग गुदरले, पण आपल्या मनात अशा प्रसंगां करूणा उत्पन्न न होता वीरश्रीच उत्पन्न होते याचे कारण असे की, विरोधी प्रसंग जोपर्यंत आपल्या आटोक्याबाहेर प्रभावशाली व अनिवार्य झाले नाहीत व जोपर्यंत आपल्यात त्यांच्याशी लढण्याची धमक आहे तोपर्यंत असहायतेपासून उत्पन्न होणारी दुःखवृत्ती बळावू शकत नाही हे होय. प्रतिकूल प्रसंगाची अनिवार्यता ही करूणेच्या भावनेला अत्यंत आवश्यक आहे. ही अनिवार्यता अनपेक्षित असली तरी दुःखाचा धक्का जास्त जबरदस्त असतो. परंतु ही गोष्ट खरी असली तरी त्याबरोबरच याहूनही महत्वाची दुसरी गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. आणि ती म्हणजे मागे सांगितलेले संगतीप्रेम व विसंगतिद्वेष हा तर्काप्रमाणेच मनाला व भावनेलाही घनिष्ठ असतो ही होय. नाही तर अनपेक्षित प्रसंगाच्या नादी लागून अनेक असंबद्ध प्रसंग जर लेखकाने चितारून ठेवले तर करूणा रसाचा परिपोष न होता लेखकाबद्दल चीड मात्र येईल. दुःखपर प्रसंग अनेक घटनांशी व पात्रांच्या स्वभावाशी सुसंगत अशाच रीतीने घडून आले पाहिजेत. नाहीतर निव्वळ अनपेक्षित प्रसंगांनी रसहानी व